

במרכז

קובץ מחקרים
כרך ד'

אמונה

עורכים:
גיא ד' שטיבל
אבנר אקר
אמיר גורזלזני
יותם ספר
עמית שדמן
שלומה דן-גור
עידו קור

במרכז

קובץ מחקרים

כרך ד'

מחקרי הכנס השנתי "במרכז" הרביעי
פרי שיתוף פעולה בין מרחב מרכז של רשות העתיקות, החוג לארכיאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום ע"ש
יעקב מ' אלקוב והמכון לארכיאולוגיה ע"ש סוניה ומרקו נדלר של אוניברסיטת תל אביב, והמכון לארכיאולוגיה
של אוניברסיטת בר-אילן, שהתקיים ב-8 יוני, 2023 באוניברסיטת תל אביב

כריכה: מסכת אבן מהניאולית הקדם-קרמי א' מתל ברקת (צילום: ד' גזית, רשות העתיקות)

מנהלת מחלקת פרסומים: ציפי קופר-בלאו
עורך הפקה: דניאל קליימן
עיצוב גרפי: אילת גזית

© המכון לארכיאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב, רשות העתיקות ואוניברסיטת בר-אילן, תשפ"ד

מסת"ב 978-965-266-073-2
הודפס בישראל תשפ"ד

במרכז

קובץ מחקרים

כרך ד'

אמונה

עורכים:

גיא ד' שטיבל, אבנר אקר, אמיר גורזלזני, יותם טפר,
עמית שדמן, שלומה דן-גור ועידו קור

אמרי וקלייר יאס פרסומים בארכאולוגיה
המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

רשימת מחברים ועורכים

דגן, עמית
אוניברסיטת בר-אילן
Amit.Dagan@biu.ac.il

דן-גור, שלמה
רשות העתיקות
salomec@israntique.org.il

הדד, אלי
רשות העתיקות
haddad@israntique.org.il

ויזל, מור
רשות העתיקות
morv@israntique.org.il

ורדי, יעקב
רשות העתיקות
jacobv@israntique.org.il

זיסו, בועז
אוניברסיטת בר-אילן
boaz.zissu@biu.ac.il

חבויניק, לירון
אוניברסיטת תל אביב
chavoinik@mail.tau.ac.il

טואג, רון
רשות העתיקות
toueg@israntique.org.il

טפר, יותם
רשות העתיקות
yotam@israntique.org.il

טרם, שולמית
רשות העתיקות
shulamitt@israntique.org.il

יטאח, גלעד
רשות העתיקות
giladit@israntique.org.il

אגמון, יניב
רשות העתיקות
yaniva@israntique.org.il

אייריך רוז, אנה
רשות העתיקות
anna@israntique.org.il

אלישע, יוסי
רשות העתיקות
yossie@israntique.org.il

אלכסנדרובסקי, דניאלה
רשות העתיקות
danielaa@israntique.org.il

אמיר, יובל
אוניברסיטת תל אביב
yuvalamir@mail.tau.ac.il

אנטון, מארי
אוניברסיטת תל אביב
marieanton@tauex.tau.ac.il

אקר, אבנר
אוניברסיטת בר-אילן
avner.ecker@biu.ac.il

גולן, דור
רשות העתיקות
dorg@israntique.org.il

גורזלזני, אמיר
רשות העתיקות
amir@israntique.org.il

גנדלמן, פטר
רשות העתיקות
petergen@israntique.org.il

צוב, נמרוד
רשות העתיקות (בפנסיה)
nimrod@getzov.com

צביבל, אלישבע
רשות העתיקות
elishevaz@israntique.org.il

קוך, עידו
אוניברסיטת תל אביב
idokoch@tauex.tau.ac.il

קליין, איתן
רשות העתיקות
eitank@israntique.org.il

קריספין, שחר
רשות העתיקות
shahark@israntique.org.il

קרקובסקי, מאשה
רשות העתיקות
masuak@israntique.org.il

ריאר, עליזה
רשות העתיקות
alizar@israntique.org.il

שדמן, עמית
רשות העתיקות
shadman@israntique.org.il

שטיבל, גיא ד'
אוניברסיטת תל אביב
guystiebel@tauex.tau.ac.il

שלם, דינה
רשות העתיקות
dinash@israntique.org.il

ירושביץ, אלה
רשות העתיקות
allayar@israntique.org.il

כהן-וינברגר, ענת
רשות העתיקות
cohen@israntique.org.il

מאי, הילה
אוניברסיטת תל אביב
mayhila@tauex.tau.ac.il

מאיר, אהרן
אוניברסיטת בר-אילן
aren.maeir@biu.ac.il

מילבסקי, יניר
רשות העתיקות
ianir@israntique.org.il

מרמלשטיין, מיכל
רשות העתיקות
michalmr@israntique.org.il

נגר, יוסי
רשות העתיקות
yossi@israntique.org.il

סגל, אורית
רשות העתיקות
oritsegal@israntique.org.il

עד, עוזי
רשות העתיקות
ad@israntique.org.il

עין-מור, דניאל
רשות העתיקות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב
einmor@israntique.org.il

תוכן עניינים

v*, v	רשימת מחברים
ix*, ix	פתח דבר
	1 עדויות לפעילות טקסית במבנה ציבור בישוב כפרי
1*	מתקופת הברונזה התיכונה 2ב'–ג' במזור (אלעד) דניאל עין–מור ואורית סגל
	2 “אל תסתכלו בחמור, אלא במה שיש בו”:
1	כלי נסך דמויי חיה מתקופת הברזל יובל אמיר
	3 קנקנים הפוכים ומצבה ללא קבר: האם התגלה אתר
19	ובו פעילות פולחנית מתקופת הברונזה הביניימית סמוך ליהוד? דור גולן ומיכל מרמלשטיין
	4 מיוחסים בתקופה הניאוליתית הקרמית
37	המאוחרת/הכלקוליתית הקדומה הילה מאי, לירון חבוניניק, מארי אנטון, יוסי נגר, עוזי עד, אנה אייריך רוז, אלה ירושביץ, יניר מילבסקי, נמרוד גצוב, יעקב ורדי ודינה שלם
	5 התפרוסת הישובית בתל קנה/אל מוחמאר בתקופת הברונזה
25*	המאוחרת לאור תוצאות הסקר העדכני ומחקרי עבר עמית דגן
	6 מנהגי קבורה בפלשת בתקופת הברזל
59	אהרן מאיר
vii	

	7	“פני אריה” – ממצא מיוחד מהתקופה הרומית מחורבת אבריקה אלישבע צביבל ואלי הדד
69		
	8	מרד גאלוס ב”דרומא” – עדות ארכאולוגית ראשונה לחורבן לוד היהודית מור ויזל ושחר קריספין
95		
	9	טיפוס “חדש” של סיר בישול מהתקופה הרומית באזור החוף והשפלה שולמית טרם, פטר גנדלמן וענת כהן-וינברגר
37*		
	10	ממצא יחודי מאתר ניאוליתי קדם-קרמי א’ בבריכת ברקת (חורבת בורנאט) מאשה קרקובסקי ויניר מילבסקי
117		
	11	אדריכלות קברים ומנהגי קבורה בתקופת הברונזה הביניימית בעמק איילון לאור חפירות ההצלה בנווה אפרים (יהוד מערב) גלעד יטאח, יוסי אלישע, עליזה ריאר, דניאלה אלכסנדרובסקי, רון טואג ויניב אגמון
137		
	12	עדות אפשרית לטקסי העלאה באוב (Necromancy) במערת התאומים שבהרי ירושלים בועז זיסו ואיתן קליין
159		
67*, 193		תקצירים

מנהגי קבורה בפלשת בתקופת הברזל

אהרן מאיר

מבוא

המחקר על אודות הפלשתים ופלשת בתקופת הברזל מציג התפתחות מרתקת בשנים האחרונות, ואנו עדים לשינויים במכלול רחב של נושאים הקשורים לכך. ואכן, במשך שנים רבות, מקובל היה במחקר שהפלשתים מייצגים קבוצה שהגיעה מאזור יוון. לפי התפיסה המקובלת (דותן 1982; סנדרס 1985; אורן 2000; דותן ודותן 1992), במעבר בין סוף תקופת הברונזה המאוחרת לראשית תקופת הברזל, הגיעו הפלשתים, עם קבוצות אחרות של "גויי הים", לחופו המזרחי של הים התיכון. לאחר עימות עם המצרים ששלטו באזור זה בתקופת הברונזה המאוחרת, הם התיישבו במקומות אחדים בחופי הלבנט, מסוריה בצפון ועד פלשת בדרום. עם הגעתם לאזור פלשת, כבשו הפלשתים והחריבו את הערים הכנעניות, ובמקומן הקימו ישובים חדשים, שבהם שלטה ישות חדשה, פלשתית, שתרבותה האגאית הלכה והתפתחה. בהמשך תקופת הברזל גברו השפעות הסביבה, ובמהלך תקופת הברזל 2, עברו הפלשתים תהליך של היטמעות בתוך שאר עממי ארץ-ישראל.

כיום מתרבות העדויות ודעות החוקרים על כך שיש צורך בשינוי משמעותי של הפרשנות וההבנה של התרבות הפלשתית בפרט ושל תופעות הקשורות בה (גלבוץ 2005; יסעור-לנדאו 2010; קילברו ולהמן 2013; מאיר והיצ'קוק 2017א, 2017ב; פישר ובורג 2017; מאיר 2022).

---

* אהרן מאיר: אוניברסיטת בר-אילן

המהפך הזה נובע בראש בראשונה, מממצאים שנתגלו בשנים האחרונות בפלשת ובסביבתה, לצד מגוון רחב וחדש של שיטות מחקר ופרשנות. ההתמקדות במאמר זה תהיה בתחום של מנהגי הקבורה בפלשת בתקופת הברזל, וכיצד מנהגים אלו והפרשנות שלהם תורמים להבנה של הפלשתים, של תרבותם, ושל הקבוצות הסובבות אותם.

הקדמה

אחד הנושאים המרתקים אך הסתומים ביותר בחקר התרבות הפלשתית הוא חקר מנהגי הקבורה של הפלשתים במרוצת תקופת הברזל. כבר מראשית המחקר ניסו חוקרים לאפיין את הקבורה הפלשתית, אך ללא הצלחה יתרה, שכן לא תמיד ניתן היה לשייך קבורות שזוהו כפלשתיות לתרבות הפלשתית, וכן כיוון שברוב אתרי פלשת בתקופת הברזל נתגלו מעט מאוד קברים, ויש לכך דוגמות אחדות. בראשית המחקר, ולמעשה עד לשנים האחרונות, היה מקובל לקשור בין הארונות האנתרופואידים שנתגלו בארץ-ישראל באתרים אחדים מסוף תקופת הברונזה המאוחרת וראשית תקופת הברזל, לבין התרבות הפלשתית (אורן 1973: 132–150; דותן 1982: 252–288). כיום קשה לקבל שיש קשר בין הקבורות הללו לפלשתים; הקבורה באנתרופואידים קשורה לנוכחות המצרית ולהשפעתה בכנען בתקופת הברונזה המאוחרת (ואן דן ברינק ואחרים 2017). כמו כן, מקובל היה לזהות אתרים שבהם נמצאו קברים ובהם קרמיקה פלשתית – למשל גזר ותל עיטון – כקברים פלשתיים (דותן 1982; אדלשטיין ואורנט 1992), אף שהאתרים מחוץ לתחום ההתיישבות של הפלשתים. זאת ועוד, תופעות כמו קבורת קרמציה וקבורות בפיטסים זהו עם הפלשתים (דותן 1982) מבלי שהוכח קשר ישיר ומובהק בין התופעות הללו לבין התרבות הפלשתית. למעשה, עד לשנים האחרונות, ניתן היה לומר שאמנם הפלשתים לבטח מתו – אך קשה היה לקבוע כיצד הם נקברו. סדרה של תגליות חדשות חשובות נוסכות לאחרונה אור על מנהגי הקבורה הפלשתיים; תרומה חשובה לנושא מתקבלת מבית הקברות הפלשתי באשקלון, מתקופת הברזל 2א–ב (מאסטר ואג'ה 2017) ומידע חשוב נוסף מתקבל ממקבץ קבורות מפאתי תל עירני, המתוארכים לתקופת הברזל 1ב, שיש בהן גם רכיבים מהתרבות הפלשתית (מילבסקי ואחרים 2022). אף שטרם נחפר בית קברות פלשתי בתל צפית, ניתן לצרף את העדויות הקשורות במנהגי הקבורה של הפלשתים למגוון העדויות החדשות (ראו עוזיאל ומאיר 2018).

קברים ובתי קברות בפלשת בתקופת הברזל

בפלשת נתגלו כאמור מעט קברים ובתי קברות המתוארכים לתקופת הברזל, בהם בתי הקברות מכמה שלבים של תקופת הברזל בתל אל-פרעה (דרום), שזכו לבחינה מחודשת בשנים האחרונות (לאמל 2003; 2009; 2013; להמן ואחרים 2019), בית הקברות של תקופת הברזל 1, וראשית הברזל 2 באזור (בן שלמה 2008; 2012; בושנינו וינאי תש"ע), קבר בודד מאשדוד (דויטש 2005), וקברים אחדים מתקופת הברזל 2 מתל רוֹקִיש (הסטרין ודייגי-מנדלס 1983). נוסף על אלה, במרוצת השנים נחשפו באזור פלשת קברים אחדים מתקופת הברזל (גופנא ומירון 1970; נחשוני וישראלי 2002). בשנים האחרונות החלו להצטבר נתונים נוספים על קבורה בתקופת הברזל בפלשת, ובאתרים אחדים נתגלו קברים ובתי קברות המתוארכים לתקופה זו: בתל מקנה-עקרון, בתל צפית-גת, באשקלון ובתל עירני.¹

תל מקנה-עקרון

נתגלו תשעה קברי תינוקות בקנקנים, מתחת לרצפות של בתים משלבים אחדים של תקופת הברזל 1 (גיטין, גרפינקל ודוּתן 2016: 12, הערה 18). צורת קבורה זו מוכרת בתל צפית-גת ובאשקלון בתקופת הברזל.

תל צפית-גת

גם כאן נתגלו קברי תינוקות בקנקנים מתחת למפלסי בתים, מתקופת הברזל 1 (מאיר 2019: 110), המצטרפים לקבורה דומה באתרי פלשת אחרים. כן נחפרה מערת קבורה חצובה ובה נקברים רבים (מעל 70), חלק מבית קברות מדרום-מזרח לתל (עוזיאל ומאיר 2021). מערה זו אמנם נשדדה ונפגעה לפני החפירה, אך לפי הממצאים, הפעילות העיקרית בקבר היא מסוף תקופת הברזל 1 וראשית הברזל 2. יש לציין מניתוח אנתרופולוגי שהאוכלוסייה שנקברה בקבר היא רב-גילית, מתינוקות ועד מבוגרים, ועל פי בדיקת השיניים סביר שחלקם בני משפחה אחת. זוהי אוכלוסייה הנושאת מחלות כרוניות שתזונתה אינה איכותית. בבדיקות איזוטופיות שנעשו על השיניים, הסתבר שהאוכלוסייה מקומית, ואין סימנים לאוכלוסייה שהגיעה מרחוק.²

1 קברים אחדים מתקופת הברזל 2 נתגלו בחפירות הגדולות של השנים האחרונות ביבנה, אך הם טרם פורסמו.

2 תוצאות של מחקר גנטי על חלק מהשלדים יתפרסמו בקרוב.

אשקלון

החפירות סיפקו מידע חשוב ועשיר יחסית על מנהגי הקבורה בפלשת בתקופת הברזל. גם כאן נתגלו קברי תינוקות מתחת לרצפות הבתים, בקנקנים, או בשוחות, משלבים אחדים של תקופת הברזל 1, כמו באתרי פלשת אחרים (בירני ודוק 2020; פיירמן, לב-טוב שטה וסמיט 2020). בבדיקה גנטית של חלק מהתינוקות הסתבר שכך נקברו הן זכרים הן נקבות. מבחינת קרבה ביולוגית, נראה שהם קשורים לאוכלוסיות מאזור הים האגאי (פלדמן ואחרים 2019).

התגלית החשובה ביותר באשקלון בהקשר לקבורה בתקופת הברזל, היא ללא ספק חשיפתו של בית קברות מצפון לתל, סמוך לכניסה לגן הלאומי המודרני. בבית הקברות (מאסטר ואג'ה 2017), המתוארך למן ראשית תקופת הברזל 2 ועד לברזל 2, מגוון גדול של קברים: קברים בשוחות, קברים בנויים, חלקם לנקבר אחד וחלקם לכמה נקברים, וכן קברי קרמזיה אחדים, המוכרים בפניניקה, בבית הקברות באזור ובבית הקברות של תקופת הברזל 2 בתל רוקייש. במרבית הקברים נמצאו חפצים נלווים, בעיקר כלי חרס. סגנון הקבורה והממצאים מעידים על השפעה של התרבות הפיניקית על מנהגי הקבורה. רוב הנקברים מבוגרים ואילו רק כ-17% ילדים או תינוקות. מבדיקות גנטיות של חלק מהנקברים עולה שהקרבה הביולוגית שלהם היא לאוכלוסיות אחרות בדרום הלבנט; אין כבר קשר מובהק לעולם האגאי, כפי שניכר בקברי התינוקות בתקופת הברזל 1 (פלדמן ואחרים 2019).

תל עירני

בחפירת הצלה בדרומו של התל, סמוך לקריית גת, נחשף קטע של ביצור מתקופת הברונזה הקדומה 1, שלתוכו נחפרו כ-43 קברי שוחה פשוטים (מילבסקי ואחרים 2022). הקברים מתוארכים לסוף תקופת הברזל 1 וראשית הברזל 2, ובהם לרוב נקבר אחד, לפעמים שניים או שלושה, שהוטמנו לצד מנחות קבורה, בעיקר כלי חרס. מנייתוח כלי החרס קשה לקבוע אם בית הקברות הוא של אוכלוסייה הקשורה לתרבות הפלשתית, או שיש לו שיוך קבוצתי אחר.

אחד ההיבטים המעניינים בחקר הקברים הללו הוא תוצאות בדיקת אבנית השיניים של חלק מהנקברים (סקוט ואחרים 2020). הסתבר שחלק מהנקברים בתל עירני אכלו בימי חייהם מזונות אקזוטיים, ממקומות רחוקים, כולל בננה, סומסום ודוחן, מאכלים שלא גדלו בלבנט בתקופת הברזל, ומקורם ממזרח אפריקה או מדרום-מזרח אסיה. כלומר, סביב 1000 לפסה"נ (סוף תקופת הברזל 1 וראשית הברזל 2) התקיים מסחר

ארוך טווח בין הלבנט לאזורים רחוקים, עדות לכך שהמסחר הבינלאומי לא פסק לחלוטין בתקופה זו (מאיר 2023 ושם הפניות קודמות).

מנהגי הקבורה בפלשת בתקופת הברזל לפי הממצאים העדכניים

מסקירת מנהגי הקבורה בפלשת בתקופת הברזל שהוצגה לעיל, ובעיקר על בסיס התגליות של השנים האחרונות, ניתן לראות מנהגי קבורה מגוונים באזור, המתקיימים בו-זמנית. מנהגי הקבורה מצביעים על מגוון השפעות, הן מאזור הים האגאי, הן מאזור פיניקיה, הן מהסביבה הקרובה. לצד זה מראים ניתוחים גנטיים ואיזוטופיים ראשוניים שמקורותיה של האוכלוסייה מגוונים גם הם. מצד אחד מעידים התינוקות מאשקלון על קשרים ביולוגיים עם אזור הים האגאי. מצד שני, מבדיקות איזוטופיות (וגנטיות שטרם פורסמו) עולה שלחלקים אחרים של האוכלוסייה קשרים ביולוגיים לאוכלוסיית הלבנט. לצד המנהג של קבורת תינוקות בתוך היישובים בכמה אתרים, המצביע על קשר לעולם האגאי, נראה מנהג מאותה תקופה, שנחשף במערה הקבורה בתל צפית, ומאוחר יותר אף באשקלון – תינוקות שנקברו בבתי קברות מחוץ לישוב. יתכן שיש בכך רמז למנהגים שונים, אולי של אוכלוסיות ממקורות שונים, שחיו בפלשת בו-זמנית. אפשר אולי לראות בכך חיזוק לטיעון שהאוכלוסייה בפלשת בתקופת הברזל, והתרבות הפלשתית בכלל, היא פסיפס מורכב של אוכלוסיות מקומיות וזרות, שחברו יחד לתרבות "כרוכה" (entangled culture) בראשית תקופת הברזל (מאיר והיצ'קוק 2017א; 2017ב). היבט נוסף חשוב שצוין בעבר לגבי הקברים ה"פלשתיים" בתל עיטון, הוא שקרמיקה פלשתית בקבר לא בהכרח מאפשרת לשייך קבר לזהות הפלשתית. כך גם בית הקברות בתל עירני, בשוליים המזרחיים של דרום מישור החוף ("פלשת"). אם הממצאים בקברים אינם מובהקים לתרבות הפלשתית, אין הכרח שהאוכלוסייה שנקברה בבית הקברות תזוהה כ"פלשתית". נוסף על הבעיה של אבחון קבוצות זהות לפי הממצא הארכאולוגי (מאיר 2021א), סביר מאוד שהרכב האוכלוסייה בפלשת ובסביבתה הקרובה היה רב-גוני ומורכב.

לסיכום ניתן לומר שאף שיש עוד הרבה לגלות על אודות התרבות הפלשתית בכללה, ומנהגי הקבורה בפלשת בתקופת הברזל, מן התגליות של השנים האחרונות מתחילה להראות מורכבות הנושא. אין אלא לקוות שבשנים הקרובות יחשפו קברים נוספים מתקופה זו ומאזור זה, שיאירו היבטים נוספים של מנהגי הקבורה בפלשת בתקופת הברזל.

ביבליוגרפיה

אורן 1973

Oren, E.D. 1973. *The Northern Cemetery of Beth Shean*. Philadelphia.

אורן 2000

Oren, E., ed. 2000. *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment* (University Museum Monograph 108; University Museum Symposium Series 11). Philadelphia.

אדלשטיין ואורנט 1992

Edelstein, G. and Aurant, S. 1992. The "Philistine" Tomb at Tell 'Eitun. *Atiqot* 21: 23–41.

בושנינו וינאי תש"ע

בושנינו, א' וינאי, א'. תש"ע. קברים מתקופת הברזל 1 בבית הקברות באזור. עתיקות 63: 17*–40*.

בירני ודוק 2020

Birney, K.J. and Doak, B.R. 2020. Funerary Iconography on an Infant Burial Jar. In: Stager, L.E., Master, D.M. and Aja, A. *Ashkelon 7: The Iron Age I*. University Park, PA: 342–349.

בן-שלמה 2008

Ben-Shlomo, D. 2008. The Cemetery of Azor and Early Iron Age Burial Practices. *Levant* 40: 29–54.

בן-שלמה 2012

Ben-Shlomo, D. 2012. *The Azor Cemetery: Moshe Dothan's Excavations, 1958–1960* (Israel Antiquities Authority Reports 50). Jerusalem.

גופנא ומירון 1970

Gophna, R. and Meron, D. 1970. An Iron Age I Tomb between Ashdod and Ashkelon. *Atiqot* 6: 1–5 (Hebrew), *1 (English summary).

גיטין, גרפינקל ודוּתן 2016

Gitin, S., Garfinkel, Y. and Dothan, T. 2016. Occupational History: The Stratigraphy and Architecture of Middle Bronze Age II Stratum XI and Iron Age Strata VII–IV. In: Dothan, T., Garfinkel, Y. and Gitin, S. *Tel Miqne-Ekron Excavations 1985–1988, 1990, 1992–1995: Field IV Lower—The Elite Zone, Part 1: The Iron Age I Early Philistine City* (Final Reports of the Tel Miqne-Ekron Excavations 9/1). Winona Lake: 7–82.

גלבוט 2005

Gilboa, A. 2005. Sea Peoples and Phoenicians along the Southern Phoenician Coast—A Reconciliation: An Interpretation of Sikila (SKL) Material Culture. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 337: 47–78.

דויטש 2005

Dueitch, E. 2005. Human Skeletal Remains (Burial 5338). In: Dothan, M. and Ben-Shlomo, D. *Ashdod VI: The Excavations of Areas H and K (1968–1969)* (Israel Antiquities Authority Reports 24). Jerusalem: 43–44.

דוֹתָן 1982

Dothan, T. 1982. *The Philistines and Their Material Culture*. Jerusalem.

דוֹתָן ודוֹתָן 1992

Dothan, T. and Dothan, M. 1992. *People of the Sea: The Search for the Philistines*. New York.

הסטרין ודייגי-מנדלס 1983

Hestrin, R. and Dayagi-Mendels, M. 1983. Another Pottery Group from Abu Ruq'eish. *Israel Museum Journal* 2: 49–57.

ואן דן ברינק ואחרים 2017

van den Brink, E.C.M., Beeri, R., Kirzner, D., Bron, E., Cohen-Weinberger, A., Kamaisky, E., Gonen, T., Gershuny, L., Nagar, Y., Ben-Tor, D., Sukenik, N., Shamir, O., Maher, E. and Reich, D. 2017. A Late Bronze Age II Clay Coffin from Tel Shaddud in the Central Jezreel Valley, Israel: Context and Historical Implications. *Levant* 49: 105–135.

יסעור-לנדאו 2010

Yasur-Landau, A. 2010. *The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age*. Cambridge.

לאמל 2003

Laemmel, S. 2003. *A Case Study of the Late Bronze and Early Iron Age Cemeteries of Tell el-Far'ah (South)* (Ph.D. dissertation, University of Oxford). Oxford.

לאמל 2009

Laemmel, S. 2009. A Note on the Material from the Late Bronze and Early Iron Age Cemeteries of Tel el-Far'ah South. In: Bachhuber, C. and Roberts, R.G., eds. *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean, Proceedings of an International Symposium Held at St. John's College, University of Oxford, 25–6th March, 2006* (BANE Monograph 1). Oxford: 170–185.

לאמל 2013

Laemmel, S. 2013. A Few Tomb Groups from Tell el-Far'ah South. In: Killebrew, A. and Lehmann, G., eds. *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology* (Archaeology and Biblical Studies 15). Atlanta: 145–189.

להמן ואחרים 2019

Lehmann, G., Golding-Meir, R., Sparks, R. and Neumeier-Potashnik, B. 2019. Tell el-Far'ah (South) Cemetery 200 Revisited. In: Varga, D., Abadi-Reiss, Y., Lehmann, G. and Vainstub, D. eds. *Worship and Burial in the Shfela and Negev Regions Throughout the Ages, Proceedings of the 15th Annual Southern Conference*. Be'er-Sheva: 5*–18*.

מאיר 2019

Maeir, A.M. 2019. Burial and Worship in Tel Tzafit-Gath in the Early Iron Age: Evidence for the Diverse Sources of the Philistine Culture. In: Varga, D., Abadi-Reiss, Y., Lehmann, G. and Vainstub, D., eds. *Worship and Burial in the Shfela and Negev Regions Throughout the Ages, Proceedings of the 15th Annual Southern Conference*. Be'er-Sheva: 99–112.

מאיר 2021א

Maeir, A.M. 2021. On Defining Israel: Or, Let's do the *Kulturkreislehre* Again! *Hebrew Bible and Ancient Israel* 10: 106–148.

מאיר 2021ב

Maeir, A.M. 2021. The Excavations in Cave T1, Area T1, Area T: Background and Stratigraphy. In: Maeir, A.M. and Uziel, J., eds. *Tell eš-Šâfi/Gath II: Excavations and Studies* (Ägypten und Altes Testament 105). Münster: 199–204.

מאיר 2022

Maeir, A.M. 2022. You've Come a Long Way, Baby! Changing Perspectives on the Philistines. *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Cultural Heritage Studies* 10: 216–239.

מאיר 2023

Maeir, A.M. 2023. "Their Voice Carries Throughout the Earth, Their Words to the End of the World" (Ps. 19,5): Thoughts on Long-Range Trade in Organics in the Bronze and Iron Age Levant. In: Ben-Yosef, E. and Jones, I.W.N., eds. "And in Length of Days Understanding" (*Job 12:12*): *Essays on Archaeology in the 21st Century in Honor of Thomas E. Levy* (Interdisciplinary Contributions to Archaeology). Cham: 573–600.

מאיר והיצ'קוק 2017א

Maeir, A.M. and Hitchcock, L.A. 2017. The Appearance, Formation and Transformation of Philistine Culture: New Perspectives and New Finds. In: Fischer, P. and Burge, T., eds. *The Sea Peoples Up-To-Date: New Research on the Migration of Peoples in the 12th Century BCE*. Vienna: 149–162.

מאיר והיצ'קוק 2017ב

Maeir, A.M. and Hitchcock, L.A. 2017. Rethinking the Philistines: A 2017 Perspective. In: Lipschits, O., Gadot, Y. and Adams, M.J., eds. *Rethinking Israel: Studies in the History and Archaeology of Ancient Israel in Honor of Israel Finkelstein*. Winona Lake: 249–267.

מאסטר ואג'ה 2017

Master, D.M. and Aja, A.J. 2017. The Philistine Cemetery of Ashkelon. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 377: 135–159.

מילבסקי ואחרים 2022

Milevski, I., Yegerov, D., Talis, S., Nagar, Y., Boaretto, E., Horwitz, L.K. and Smith, P. 2022. The Iron Age Cemetery of Tel Erani, Between the Mediterranean Coastal Plain and the Shephelah. *Israel Exploration Journal* 72: 140–168.

נחשוני וישראלי 2002

Nahshoni, P. and Israeli, S. 2002. Two Burials at Tel Erani. In: Oren, E.D. and Ahituv, S., eds. *Aharon Kempinski Memorial Volume: Studies in Archaeology and Related Disciplines*. Be'er-Sheva: 319–324.

סנדרס 1985

Sanders, N.K. 1985. *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean 1250–1150 B.C.* (Ancient Peoples and Places 89; rev. ed.). London.

סקוט ואחרים 2020

Scott, A., Power, R., Altmann-Wendling, P., Artzy, M., Martin, M., Eisenmann, S., Hagan, R., Salazar-García, D., Salmon, Y., Yegorov, D., Milevski, I., Finkelstein, I., Stockhammer, P.W. and Warinner, C. 2020. Exotic Foods Reveal Contact Between South Asia and the Near East during the Second Millennium BCE. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 118(2): e2014956117. <https://doi.org/10.1073/pnas.2014956117>

עוזיאל ומאיר 2018

Uziel, J. and Maeir, A.M. 2018. Philistine Burial Customs in Light of the Finds from Tell eṣ-Şâfii/Gath. *Near Eastern Archaeology* 81: 19–21.

עוזיאל ומאיר 2021

Uziel, J. and Maeir, A.M. 2020. The Excavations in Cave T1, Area T1, Area T: Background and Stratigraphy. In: Maeir, A.M. and Uziel, J., eds. *Tell eṣ-Şâfii/Gath II: Excavations and Studies* (Ägypten und Altes Testament 105). Münster: 199–204.

פיירמן, לב-טוב שטה וסמיט 2020

Faerman, M., Lev-Tov Chattah, N. and Smith, P. 2020. Infants. In: Stager, L.E., Master, D.M. and Aja, A. *Ashkelon 7: The Iron Age I*. University Park, PA: 701–704.

פישר ובורג 2017

Fischer, P. and Bürge, T., eds. 2017. *The Sea Peoples Up-To-Date: New Research on the Migration of Peoples in the 12th Century BCE*. Vienna.

פלדמן ואחרים 2019

Feldman, M., Master, D.M., Bianco, R., Burri, M., Stockhammer, P.W., Mitnik, A., Aja, A., Jeong, C. and Krause, J. 2019. Ancient DNA Sheds Light on the Genetic Origins of Early Iron Age Philistines. *Science Advances* 5(7): eaax0061. DOI: 10.1126/sciadv.aax0061

קילברו ולהמן 2013

Killebrew, A. and Lehmann, G., eds. 2013. *The Philistines and Other "Sea Peoples" in Text and Archaeology* (Archaeology and Biblical Studies 15). Atlanta.

